

МЕТОД ВІДБОРУ РЕЄСТРОВИХ ОДИНИЦЬ ІДЕОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Середницька А., 2008

У статті описано метод відбору концептів – реєстрових одиниць ідеографічного словника, укладеного на матеріалі 8066 лексико-семантичних варіантів дієслів переміщення.

The article describes the design principles of the ideographic dictionary of Ukrainian verbs (fragment, 8066 verbs of motion) and examines the related theoretical problems of its creation.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях простежується виразна тенденція до вивчення лексики як цілісної системи. Оскільки лексична система надзвичайно складна й багатоконпонентна, важко в одному дослідженні охопити всі формальні та семантичні фактори, які забезпечують її організацію. Щоб висвітлити семантичні передумови системності лексики, лексикографи укладають семантичні словники [1]. Такі словники здебільшого акцентують на одному з видів семантичних зв'язків – синонімічному, антонімічному, омонімічному, паронімічному, словотвірному. Інтегральним щодо них може стати ідеографічний словник як лексикографічне втілення ідеографічної класифікації слів.

Ідеографічна класифікація – це поділ слів на групи за поняттями, які вони виражають. Застосування ідеографічної класифікації дає змогу зібрати у словниковій статті семантично споріднені дієслова, адже всі слова, що називають одне поняття, близькі за значенням. Таким чином, на відміну від найпоширеніших алфавітних словників, у яких близькі за значенням слова опиняються в різних місцях, ідеографічний словник групує споріднені слова.

Системність ідеографічного словника виникає внаслідок ономасіологічної спрямованості його статті від поняття до слова. Так, реєстровою одиницею словника є концепт, а у лексичній частині статті подано перелік слів, які передають його в мові. Мовознавці вже давно почали використовувати інтегральний потенціал ідеографічної класифікації. Для різних мов і в різний час укладено ідеографічні словники П. М. Роже [2], П. Буасьєра [3], Е. Блана [4], Х. Касареса [5], Р. Галліга і В. фон Вартбурга [6], Ф. Дорнзайфа [7], Ю. М. Караулова [8], В. В. Морковкіна [9], О. С. Баранова [10], Л. Г. Бабенко [11], Н. Ю. Шведової [12]. На жаль, лексика української мови в повному обсязі ще не була об'єктом ідеографічної класифікації [13].

Ідеографічний словник можна побудувати так, що він поєднає ознаки власне ідеографічного словника, завданням якого є поділ слів на поля, співвідносні з певним поняттям, і словника лексико-семантичних груп. Ідеографічний словник, укладений нами на матеріалі 8066 дієслів переміщення, є саме таким комплексним семантичним словником. Дієслова у ньому не просто поділено на статті – поняттєві поля (що є прямим завданням кожного ідеографічного словника), а в межах цих полів виділено лексико-семантичні групи – синонімічні ряди, антонімічні пари, словотвірні групи.

Оскільки реєстровими одиницями ідеографічного словника є концепти, вибір їх множини є визначальним етапом його укладання. Концепти виконують низку функцій під час укладання словника і користування ним. Формуючи словник, ми використовуємо концепти для відбору слів до статті й подальшого поділу на лексико-семантичні групи. Значення слів, які увійдуть до статті, обов'язково мають містити ознаки, з яких складається зміст концепту. Наприклад, ознаки «переміщатися» і «кроками», які формують значення концепту **Переміщатися кроками І.3.20.**

містять значення дієслів його статті *йти, ходити, плестися, вешатися, простувати, чимчикувати* тощо. Згодом, коли словник уже сформовано, концепти виконують функцію основного входу в нього. Сукупність всіх концептів словника прийнято оформляти як синоптичну схему – зображення картини світу у вигляді множини понять, пов'язаних ієрархічними та суміжними відношеннями. Вона побудована як модель знання про реальний світ і відтворює його логічну категоризацію.

В українському мовознавстві проблема ідеографічного опису дієслів лексики висвітлена недостатньо. Зокрема, залишаються недостатньо розробленими методи ідеографічної класифікації, принципи укладання концептуальної частини словників цього типу.

Метою статті є опис методу ідеографічної класифікації дієслівної лексики української мови.

Передусім на процедуру вибору концептів впливає метод ідеографічної класифікації, обраний дослідником. Існує два основні методи ідеографічної класифікації: дедуктивний та індуктивний. Якщо дослідник обрав дедуктивний метод, він спочатку формує множину концептів, а потім накладає їх на мовний матеріал. У разі вибору індуктивного лексикограф виділяє множину концептів, поступово узагальнюючи інформацію, отриману під час аналізу лексичного матеріалу.

Дедуктивний метод – класифікація мовних явищ за критеріями, які попередньо сформулював дослідник, образно кажучи, поділ «згори донизу». Це накладання заздалегідь сформованої сітки понять, отриманої шляхом абстрактних мисленнєвих узагальнень, на мовний матеріал. Таку класифікацію можна використати для порівняння з класифікацією, отриманою індуктивним методом. Однак вона нав'язує мовному матеріалу невластиві йому екстралінгвальні критерії поділу, і ми отримаємо класифікацію, ближчу до наукової, а не мовної картини світу. Натомість мовознавці доволі часто говорять про необхідність відмежовувати концептуальну (когнітивну) і мовну картину світу. Когнітивну картину світу формують наукові знання, внаслідок чого вона універсальна для різних народів (за умови однакового рівня розвитку і знань про світ). Якщо наукова картина світу – це об'єктивне відбиття реального світу, інваріант інтернаціонального людського знання, то мовні поняття частково відрізняються від наукових за змістом. Вони містять елементи повсякденного, життєвого знання, характеризуються антропоцентричним розумінням дійсності, емоційністю, детальністю, побутовістю, а частково й донауковим (міфологічним) її відображенням. Картини світу, створені різними мовами, мають певні розбіжності, оскільки мова відображає характер світогляду народу, особливості сприйняття ним навколишньої дійсності [14, с.481; 15, с. 9].

Індуктивний метод передбачає відтворення поняттєвих узагальнень, властивих для мови. Пошук концептів відбувається «знизу догори», шляхом поступового переходу від мовного матеріалу до поняттєвих узагальнень. «Концептуальна модель світу містить інформацію, представлену в поняттях, а в основі мовної моделі лежать знання, закріплені в семантичних категоріях, семантичних полях, що складаються із слів і словосполучень, по-різному структурованих у межах цього поля чи іншої конкретної мови» [16, с. 138]. Багато інформації про мовні узагальнення містить також семна структура слів, яка містить інтегральні та диференційні семи [17].

Ідеографічна класифікація дієслів має спиратися на індуктивний метод. Це передусім зумовлено особливостями значення дієслова як частини мови, якій властива процесуальна, сигніфікативна семантика. Так, методика ідеографічної класифікації дієслів принципово відрізняється від методики, за якою проводять ідеографічний поділ іменників. Найчастіше значення іменників є предметним, денотативним, вони називають предмети, доступні безпосередньому сприйняттю. Класифікуючи іменники, спираємось на організацію предметів у навколишній дійсності. Щоб провести ідеографічну класифікацію дієслів, треба орієнтуватися на їхні значення.

Отже, пошук концептів ідеографічного словника дієслів переміщення проходить шляхом аналізу лексико-семантичних значень дієслів переміщення. Вони складаються з чітко окресленої множини сем, різних за рівнем абстрактності. Більшість із цих сем часто повторюється, входячи до значень більших чи менших груп дієслів, залежно від інтегральних можливостей ознаки. Серед них можна виділити архісему «переміщатися у просторі», властиву для всіх дієслів переміщення та диференційні лексико-семантичні ознаки, які вказують на видозміни процесу переміщення і властиві тільки для певних груп дієслів. Оскільки ознака «переміщатися» входить до структури всіх

концептів словника, визначальними для класифікації є диференційні ознаки, за якими відбувається розподіл дієслів на окремі словникові статті. Таким чином, для встановлення множини концептів необхідно провести ретельну інвентаризацію всіх диференційних ознак, які можуть уточнювати категорію переміщення.

Оскільки процедура компонентного аналізу значення слова є доволі складною, його семну структуру визначаємо за допомогою аналізу визначення, поданого у тлумачному словнику [18]. Визначення відтворюють загальні закономірності існування лексичної системи і зв'язків у ній. Метод відтворення мовної картини світу на основі аналізу визначень поширений у мовознавчій практиці. Так, І. О. Голубовська, крім текстів художньої й публіцистичної літератури, використовує як матеріал дослідження тлумачні і перекладні словники чотирьох мов [19]. Те, що словники загального типу мають бути своєрідною моделлю наївної свідомості нерелектуального індивіда, стверджує і Р. М. Фрумкіна [20, с. 38].

Визначити семи, аналізуючи визначення слова, можна за допомогою методу ступеневої ідентифікації Е. В. Кузнецової [21]. Згідно з її концепцією, родо-видове визначення складається з основного відповідника (родового слова), який передає родові семи означуваного слова, та слів-конкретизаторів, які є носіями диференційних ознак дієслова. Наприклад, у визначенні дієслова *плестися1* (іти повільно, стомлено, насилу переставляючи ноги) основним відповідником є архілексема *іти*, а конкретизаторами – «повільно», «стомлено», «насилу переставляючи ноги». Далі, значення основного відповідника *іти* можна розкласти на семи, аналізуючи визначення, у якому він сам є реєстровою одиницею: *іти1* (ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце у просторі). Основним відповідником дієслова *іти* є дієслово *пересуватися* як формальний виразник інтегральної семи «переміщатися», а конкретизатором – «ступаючи ногами». У результаті аналізу низки визначень отримуємо набір сем дієслова *повзти2//*, формально виражений словами або сполученнями* слів: *розм.* = «переміщатися» + «ступаючи ногами» + «поволі» + «насилу».

За допомогою аналізу дефініції можна не тільки встановити перелік диференційних сем у значенні слова, а й з'ясувати, яка з них є ієрархічно важливішою і входить як диференційна ознака до складу концепту. Найважливіші диференційні семи уточнюють ознаку «переміщатися» в семній структурі родових слів (архілексем), що є основними відповідниками в родо-видових визначеннях дієслів. Навіть якщо дієслово визначено не через родо-видове визначення, а відсиланням до свого синоніма або твірного слова, через кілька кроків ці визначення обов'язково зводяться до тлумачення через родові слова: *ширяти1* 'повільно **кружляти**, тримаючись у повітрі на нерухомо розпростертих крилах' **а** *кружляти4* 'плавно **літати**, описуючи кола' **а** *летіти1* *недок.* 'пересуватися в повітрі за допомогою крил (про птахів, комах та ін.)'. Як бачимо, інтегральну ознаку «переміщатися» у визначенні родового слова *летіти* уточнює диференційна ознака «в повітрі за допомогою крил». Ця ознака як диференційна входить до змісту концепту **Переміщатися, летячи І.3.28.** і до значень усіх дієслів його статті.

Визначивши перелік важливих для ідеографічної класифікації диференційних сем, конструємо з них концепти, додаючи до інтегральної ознаки «переміщатися» отримані диференційні. Такий підхід дає змогу відтворити поняттєву класифікацію дієслів переміщення в тому вигляді, у якому вона існує у мовній картині цього явища. Назвою концепту стає сполучення слів **Переміщатися, летячи І.3.28., Переміщатися бігом І.3.15., Здійснювати коливальний рух І.4.1.** тощо, яке прозоро і однозначно розкриває його зміст [22: 274]. Сполучення слів краще, ніж слово, передає змістову структуру концепту, оскільки вказує склад ознак змісту концепту, не має конотацій і є однозначним.

Отже, статтю ідеографічного словника очолює реєстрова одиниця – концепт, у ролі якого виступає поняття, яке є видовим стосовно категорії переміщення. Зміст кожного концепту складається з інтегральної ознаки «переміщатися», спільної для всіх дієслів переміщення та всіх концептів синоптичної схеми. Крім того, до змісту концептів входять диференційні ознаки, які вказують на способи, напрям, траєкторію переміщення, його часові характеристики. Адже процес

* словосполученнями – *ред.*

переміщення може відбуватися за допомогою різних засобів переміщення, по різній поверхні, у різному середовищі, за різною траєкторією, у різних напрямках, з різною швидкістю, його специфіка залежить і від особливостей самого предмета руху. Щоб встановити ці диференційні ознаки, ми аналізуємо диференційні семи у значеннях дієслів переміщення.

Семна структура слова містить граматичні, лексико-граматичні та лексико-семантичні семи. На відміну від словника за ред. Л. Г. Бабенко [11], основою ідеографічної класифікації у нашому словнику стали лексико-семантичні ознаки, а деякі граматичні, лексико-граматичні ознаки і словотвірні значення стали допоміжними критеріями поділу слів у статті на лексико-семантичні групи. Граматичні й лексико-граматичні семи не можуть бути диференційними ознаками категорії *переміщення*, оскільки є надто абстрактними і входять до значень усіх дієслів, а не тільки дієслів переміщення.

Лексико-семантичних диференційних сем, які вказують на особливості переміщення, є дуже багато. Необхідно встановити серед них найважливіші диференційні семи, які стануть ознаками концептів. Використовуючи метод ступеневої ідентифікації Е. В. Кузнецової, ми не тільки встановлюємо диференційні семи, з яких складається значення слова, а й визначаємо, яка з них важливіша й увійде до змісту концепту. Це дає змогу реалізувати закладені в лексичній семантиці можливості категоризації, систематизації, групування слів на основі сітки мовних понять і відтворити картину світу, властиву для української мови.

1. Украинский семантический словарь: Проспект. – К.: Наук. думка, 1990. – 264 с. 2. Roget P. M. *Thesaurus of English words and phrases classified so as facilitate the expression of ideas and assist in literary composition*. Lnd., 1852. 3. Boissiere P. *Dictionnaire analogique de la langue francaise*. Paris, 1862. 4. Blanc Elie. *Dictionnaire universel de la pensee. Alphabetique, logique, etencyclopedique. Classification naturelle et philosophique des mots, des idees et des choses*. Lyon, Vitte, 1899. – P. 2. – 1603 p. 5. Casares Julio. *Diccionario ideologico de la lengua espanola*. Barselona, 1951. – 351 p. 6. R. Hallig von Wartburg W. *Begriffsystem als Grundlage der lexikographie*. – Berlini Akademie – Verl, 1963. – 315 p. 7. Dornseiff Franz. *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. Berlin, New York, und Leipzig, 1970. – 925 s. 8. Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову / Ю. Н. Караулов, В. И. Молчанов, В. А. Афанасьев, Н. В. Михалев. – М.: Наука, 1982. – 566 с. 9. Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь / В. В. Морковкин, Н. О. Беме, И. А. Дорогонова, Т. Ф. Иванова, И. Д. Успенская; Под. ред. В. В. Морковкина. – М.: Русский язык, 1984. – 1186 с. 10. Баранов О. С. *Идеографический словарь русского языка*. – М.: ЭТС, 1998. – 840 с. 11. Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы. Под. ред Л. Г. Бабенко. – М.: АСТ-Пресс, 1999. – 704 с. 12. Русский семантический словарь: Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. Т.2: Имена существительные с конкретным значением. Под. общ. ред. Н. Ю. Шведовой. М.: Азбуковник, 2000. – 674 с. 13. Сніжко Н. В., Сніжко М. Д. «Идеографічний тезаурус» як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики // *Мовознавство*. – 1996. – № 4–5. – С. 23–28. 14. Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 605 с. 15. Яковлева Е. С. *Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия)*. М.: Гнозис, 1994. – 344 с. 16. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*. – М.: Наука, 1988. – 216 с. 17. Соколовська Ж. П. *Картина світу та ієрархія сем* // *Мовознавство*. – 2002. – № 6. – С. 87–91. 18. *Словник української мови: В 11 т.* – К.: Наук. думка, 1970–1980. 19. Голубовська І. О. *Етнічні особливості мовних картин світу*. – К.: Логос, 2004. – 283 с. 20. Фрумкина Р. М. *Лингвист как познающая личность // Язык и когнитивная деятельность*. – М., 1989. – С. 38–46. 21. Кузнецова Э. В. *Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов // Вопросы металингвистики*. – Л.: Изд.-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 84–95. 22. Середницька А.Я. *Категорія просторового переміщення у мовній картині світу (на матеріалі дієслів переміщення сучасної української мови) // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 10: «Проблеми граматики і лексикології української мови»: Зб. наук. праць*. – К.: НПУ ім. Драгоманова, 2008. – Випуск 4. – С. 270–278.